

POLITIKAI, TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS ELITEK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPA ÁLLAMAIBAN A 19–21. SZÁZADBAN

Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia és a Bolgár Tudományos Akadémia Történész Vegyes Bizottsága konferenciájáról

2009. május 14–15-én tartotta kétévente megrendezett konferenciáját az MTA és a BTA Bolgár–Magyar Történész Vegyes Bizottsága Budapesten az MTA Történettudományi Intézetének épületében „*Politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális elitek Közép- és Kelet-Európa államaiban a 19–21. században*” címmel. A rendezvény helyszíne két évtizednyi szünet után először volt Magyarország. Az 1989-ben megszűnt

Magyar–Bolgár Történeti Vegyes Bizottság újjáalakítására 2006 nyarán került sor. Az újjáalakítás gondolta az MTA Történettudományi Intézete és a Bolgár Tudományos Akadémia Történeti Intézete által 2005. október 27–30. között szervezett szófiai nemzetközi konferencián vetődött fel. Az együttműködés leginkább az östörténeti kutatások, az oszmanisztika, a kisebbségtörténet, a magyar és a bolgár történelemben jelentős szerepet játszó határrégiók (Erdély, Bánság, Dobruzsza stb.), illetve az 1945–1989 közötti magyar–bolgár kapcsolatok vizsgálatára koncentrált. Az első konferencia Szófiában került megrendezésre 2007. május 17–18-án „*Nemzetek és nemzeti kisebbségek Közép- és Délkelet-Európában. Az identitás problémái*” címmel.

A 2009. évi kétnapos rendezvény témája – a vegyes bizottság ülésén s a további együttműködés kereteinek meghatározásán túl – a széles körűen értelmezett társadalmi, kulturális és gazdasági elitek kialakulása, átfর্মálódása, túlélési stratégiája volt. A támogatók között volt az MTA Társadalomkutató Központja, a Bolgár Köztársaság Nagykövetsége, a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete, a Bolgár Országos Önkormányzat, a Budapesti Európa Intézet, a Balkán-tanulmányok Központ és a Magyar Országos Levéltár. Az előadás-sorozatot Dimitar Ikonov nagykövet nyitotta meg.

A konferencián a *kisebbségi elitek sorsának* vizsgálata volt az egyik hangsúlyos témakör, hét előadás is ezzel a témával foglalkozott. *Seres Attila*, a konferencia egyik főszervezője a moldvai csángó magyarság eredetével, létszámával, a beolvadás előrehaladottságával (amit a katolikusok, a magyarul tudók és a magukat magyarként-csángóként definiálók száma közötti különbséggel írt le), jelenlegi helyzetével, fennmaradásának lehetőségeivel foglalkozott. Az elit nélküli népcsoport sajátos fennmaradását fizikai-földrajzi izoláltsága és az értelmiségi réteg hiányában a világgal való kommunikáció korlátozottsága éppúgy elősegíti, miként akadályozza a helyben történő (migráció és asszimiláció nélküli) társadalmi felemelkedés formáit. A spontán asszimilációs hatásoknak kedvezett az a tény, hogy Moldva magyar lakosságát a történelmi viszonyokból fakadóan csonka társadalomszerkezet jellemezte. A főleg iparosokból és kereskedőkből álló magyar városi polgárság az állandó török és tatár betörések következtében fokozatosan kiszorult a városokból, majd teljesen elsovadt. A magyar eredetű falusi lakosság elvesztette régi privilégiumait. A moldvai vajdák megfosztották őket a kezdetektől élvezett szabadparaszti jogállásuktól, a faluközösségek által művelt földek nagy részét ortodox bójárok vagy egyházi intézmények birtokaiul adományozták.

Egry Gábor előadásában az erdélyi magyarság önértékelésével, öndefiníciójával és regionalista törekvéseivel foglalkozott. Az erdélyi magyarság álláspontját a két világháború között meghatározta a hatalmi centrumoktól (Budapest, Bukarest) való távolságtartás, ami centralizmus-ellenességben, antikolonialista felfogásban öltött testet. Ennek egyik jelenségeként az erdélyiek – és nem csak a magyarok – önálló entitásként kezdték magukat definiálni (transzszilvanizmus). Az erdélyi magyar nacionalizmus egyik sajátosságává az vált, hogy a budapesti centrum irányvonalától függetlenül képviselte az erdélyi magyarság érdekeit.

A két világháború közötti romániai bolgár kisebbségi elit sorsával foglalkozott előadásában *Biagoveszt Nyagulov*. A 360–600 ezer főnyi bolgár kisebbség területileg széttagoltan helyezkedett el (Dél-Dobruzsza, Besszarábia). Tagjait eltérő történelmi tapasztalat jellemezte, többfajta vallásúak voltak (zömük ortodox volt, de a bánátiak jó része például katolikus). Főként mezőgazdaságból éltek, ami befolyásolta politikai szerepvállalásukat is. A román politika a kisebbségektől – térben és időben változóan – alapvetően integrációt vagy asszimilációt várt el. A román félelmekből kiindulva a bolgárokat megvádolták irredentizmussal (Dél-Dobruzsza), valamint a Kominternnel való együttműködéssel (Besszarábia). A bolgárok számára a politizálás lehetősége is korlátozott volt (a hátrányos megkülönböztetés és az érdekvégynevesítés nehézségei miatt 36 ezer dobruzdai bolgár el is hagyta szülőföldjét). A politizáló bolgár réteg megpróbált beépülni a román pártokba (bankárok, kereskedők, nagygazdák), illetve kisebbségi pártok is alakultak. A két taktika eltérő eredményt hozott: a bolgárok a történelmi román pártok színeiben 17 parlamenti és 12 szenátusi képviselői mandátumot szereztek. A romániai bolgár politikusok egy részét a kommunista érában retorziók érték: míg korábban bolgár irredentáknak tartotta őket a korábbi román hatalom, s nem egyet Bulgáriába deportált közülük, 1945 után fasisztáknak minősítette őket az új román kormányzat.

Hasonlóan a kisebbségi elit helyzetét vizsgálta *Hornyák Árpád* a két világháború közötti Bácskában. A jugoszláv diktatúra hozzáállása a kisebbségekhez 1930 derekáig nem sokban különbözött a korábbi időszakhoz képest. Ekkor azonban a belgrádi kormánykörök szükségesnek ítélték, hogy szélesebb társadalmi bázist szerezzenek a rendszer számára, ezért fontosnak tartották a kisebbségek bevonását is a politikai életbe, miáltal demonstrálni lehetett mind a hazai politikai ellenzék, mind pedig a külföldi közvélemény előtt, hogy a rendszer széles alapokon nyugszik. A magyar kisebbség vonatkozásában ezt az úgynevezett radikális magyarokon keresztül tűnt a legegyszerűbbnek biztosítani, akik már jóval korábban a Szerb Radikális Párt tagjai voltak (jórészt a Magyar Pártból kilépett személyek), mint például Szántó Gábor. Az önjelölt vezető stratégiája a jugoszláv államhatalommal való együttműködés volt, így nem is magyar párt színeiben indult. Viselkedése és származása miatt Magyarországon persona non grátának tekintették.

Jobbágy István a szlovákiai politikai elit és az intézményrendszer (pártok) kapcsolatát vizsgálta a rendszerváltást követően. Az etnikai alapú szlovák–magyar politikai törésvonal 1990 óta minden választáson meghatározónak bizonyult. A szlovák pártokkal való szorosabb együttműködés kudarccal végződött, a

magyar kisebbségi elit ebből azt a tanulságot szűrte le, hogy kockázatos elhagyni a 10-11%-ot „hozó” etnikai szavazóbázist. A sikereknek két fő oka volt: a mély társadalmi beágyazottság, s az arányosságon alapuló szlovákiai választási rendszer. Az 1996-os, kudarcba fulladt választójogi „reformterv” a körzetek átszabásával (79 körzet, 150 parlamenti hely) viszont az akkori legnagyobb kormányzó pártot, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmat (HZDS) próbálta előnyösebb helyzetbe hozni. Egy ilyen választási rendszerben 1998-ban Vladimír Mečiar pártja, a HZDS 60 körzetben győzött volna. A Magyar Koalíció Pártja 4 biztos mandátumot tudott volna szerezni, szemben a csúcsot jelentő 2006-os 20 mandátummal.

Valeri Szojanov előadásában egy kisebbségi szervezet, a bulgáriai törökök és muzulmánok pártjának (A Jogért és Szabadságért Mozgalom, DPSZ) előtörténetét ismertette. Ahmed Dogan és David Hadzsiev már 1985 előtt részt vett a Bulgáriai Török Nemzeti Felszabadítási Mozgalom (TNODB) tevékenységében. Dogan – jóllehet a mozgalom résztvevői Törökországgal paktáltak, és noha Dogan nem titkolta, hogy maga is részt vett bizonyos akciókban – nem tartotta terroristának a szervezetet. 1997-ben viszont az is kiderült, hogy évekig együttműködött a nemzetbiztonsággal. Dogan egyébiránt a rendszerváltás előtti párkáderek soraiba tartozott, párttitkár volt, tehát a politikai elitnek a része. A változások után – új ideológiai köntöst magára öltve – korábbi befolyását és hatalmát átörököltette (akárcsak a parlament elnöke, Ünäl Lütfi).

Kösze Margit Bulgária török kisebbségének migrációs sajátosságairól tartott előadást. 1949 és 1951 között a kitelepülők létszáma 150 ezerre volt tehető. 1968 és 1978 között 120 ezer ember hagyta el Bulgáriát. 1989-ben a Törökország felé ismét megnyíló határokon közel 350 ezer török hagyta el az országot, de később 120 ezer visszatért. A török etnikum elvándorlása az országon belül a legelmaradottabb térségének számító déli, határ menti obstinákból fokozódott. Az ország északi részén a fogalmi arányokban lévő rurális térségekből a török kisebbség a jobb megélhetést nyújtó területek (városok) irányába húzódik. A belső vándorlás bizonyos mértékben átrajzolta az etnikai mintázatot, de a kivándorlás nem módosította a török kisebbség országos arányát a két utolsó népszámlálás között eltelt időszakban (9,4 %).

A konferencia másik súlypontját a *migráció jelensége* képezte. *Penka Pejkovszka*, a konferencia másik szervezője 1327, a két világháború között Magyarországon dolgozó bolgár kertész munkavállalási engedélyt tárta fel. Előadásában 373 (28%) gazda személyes adatait, sorsát, magyarországi tartózkodásának célját és eredményét mutatta be. A bolgár gazdák zömmel a városok, Budapest, Miskolc, Pécs környékén telepedtek le. Egy területről származtak, Veliko Tirmovo környékéről érkeztek, általában nagygazdák voltak, akiket szűkebb családjukon kívül mezőgazdasági munkavállalók is elkísértek. Sikeresükké szakképzettségükben, magas munkamoráljukban rejlett, s abban, hogy képesek voltak elviselni a kedvezőtlen körülményeket, illetve nem voltak versenytársaik.

Demeter Gábor és Bagdi Róbert Sátoraljaújhely és Eger társadalmi és horizontális mobilitását – mint a társadalmi csoportok újratermelődésének alapvető módzatait – vetették össze, illetve elemezték az autochton és migráns társadalmi rétegek eredetét, ezek különbségeit. A Heves (1883) és Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár anyagait (anyakönyvek, 1869, 1896, 1906) felhasználva megállapították, hogy a jóval zártabb közösséget képviselő Egerben a bevándorlók esetében a magasabb presztízsű társadalmi rétegek alulreprézantáltak a helyi elit arányához képest, a kézművesek esetében viszont a jövővények felülreprézantáltak. Az alsó középosztály a helyiekből rekrutálódott. Sátoraljaújhely esetében a migránsok és a helyiek társadalmi között a középosztályban a helyiek javára tolódott a mérleg, az alacsonyabb presztízsű rétegeknél a bevándorlók voltak felülreprézantáltak. A két város hasonló társadalmi rétegződése, de a társadalom reprodukálódásának eltérő forrásai levezethetők a tradicionális szerepekörök különbségéből és a fejlődés eltérő üteméből.

A társadalmi elitek ki- és átalakulását, illetve tevékenységét több előadás érintette. A dualizmus korát érintő társadalmi-politikai összefüggésekkel foglalkozott például *Ress Imre*, aki a cseh és a magyar nemzeti történetírás küzdelmét, befolyásuk megerősödését, annak az állami politikával való összefüggéseit vizsgálta. A Monarchiában a legfeljebb közigazgatást és a külpolitikát, továbbá a pénzügyet és a kereskedelempolitikát, valamint a hadügyet illető forrásokat a bécsi udvari levéltárak a dinasztikus presztízsvédelem jegyében csak restriktív és szelektív módon bocsátották a kutatás rendelkezésére. A századfordulót követően a külügyi levéltárban a tudományos tisztviselői kar nemzeti összetétele formálisan már lényegében igazodott a magyar politikai igényekhez, hiszen annak közel harmadát magyar honosok alkották, bár az MTA jelöltjei közül mindössze két személyt alkalmaztak. A levéltári állások betöltésénél a nemzeti szempont mellett fontosabbnak bizonyult az aulikus családi tradíció, a hivatalokban való előzetes érdemszerzés, a levéltárakban alkalmazott magyar honosok többsége így nem volt magyar nemzetiségű. A Hadilevéltárban még a századforduló után is elzárkóztak magyar honvédtiszt hadtörténészek alkalmazásától az intézményben őrzött érzékeny kortörténeti levéltári anyag (1848–1849) titkosságának megőrzése érdekében.

Szabó Dániel a dualizmus korabeli magyar politikai elit átalakulásának tendenciáiról beszélt előadásában. Az arisztokratákkal együtt jellemző volt a birtokos nemesség jelenléte a képviselőházban, aránya alig csökkent, csak a birtokos mint jelző tűnedezik el, s egyre gyakoribbá vált a tisztviselő (birtoktalan) nemesi származású személy bekerülése. A változás szempontjából sokkal jellemzőbbek a statisztikákban az

íróként, tanárként stb. szereplők, akik nagy számban az egyes pártok lapjainak voltak újságírói. Ennek a csoportnak – amelynek aránya lassan 10% fölé nőtt – a tagjai egyfajta hivatásos pártpolitikusok, s általában polgári származásúak.

Iff. Bertényi Iván a bácskai képviselők származását vizsgálta a dualizmus idején. A főispánok és a helybéli országgyűlési képviselők adataira alapozott megállapítása szerint a magyar, illetve származásában sváb vagy délszláv, de identitásában már döntően magyar elemek az összslakosságban elfoglalt arányuknál sokkal jobban dominálták a politikai pozíciókat. Ennek legfőbb okaként a helyi vagyoni elit magyar jellegét nevezi meg: a dúsgazdag bácskai földbirtokosok határozták meg a megye politikai arculatát, az ő politikai szimpátiájuk sokkal fontosabb volt egy-egy választás kimenetele szempontjából, mint a választópolgárok etnikai vagy vallási kötődése.

Antoaneta Zaprjanova a bolgár politikai elit alakulásának sajátosságait és tanulságait vizsgálta különböző korszakokban. A bolgár elit 19. századi kifermődésében paradox módon egyformán nagy szerepet játszott a természetes szelekció vagy annak hosszú távú hiánya. A kialakult pártok nem voltak elveikben következetesek, koherens ideológiával nem rendelkeztek. Sztefan Sztabolov Liberális Pártja csak gazdasági értelemben képviselte a liberalizmust, társadalompolitikája például meglehetősen konzervatív volt. A tradíciók hiánya miatt a párt hamarosan fragmentálódott, russzofíl és russzofób irányokra szakadt szét. A második világháború után a nepotizmus, az elvtársi és baráti kapcsolatok, összefonódások segítették elő az elit újratermelődését. A kommunista rezsim bukása után nem vált világhosszá a választók számára, milyen ténylegesen jelentős irányzatok alakultak (csak kommunista pártból nyolc volt). A szavazatok 15%-a olyan pártokra ment el, melyek nem kerültek be a parlamentbe, a rosszul értelmezett pluralizmus hosszú távon kikezdte a választói aktivitást.

Ilijana Marcseva a bolgár privatizáció jellegzetességeit elemezte. Hangsúlyozta, hogy Bulgáriában a kommunista párt befolyása sokkal erősebb, a magángazdasági formák szerepe viszont sokkal jelentéktelenebb volt, mint Magyarországon. Az első privatizációs lépések eredményeként egy év alatt 400 ezer egyfős vállalkozás alakult ki, miközben 1991-ben 82 kereskedelmi bank jött létre, de a vezetés a technokrata nomenklatúra kezében maradt Bulgáriában is. A kidolgozói neveit viselő ún. Rahn–Ut-program során először a gazdaságok, majd a könnyűipar, végül a nehézipar privatizációjára került sor, a két utóbbi esetében jelentős külföldi tőke bevonásával, ennek köszönhetően Bulgáriában nem alakult ki széles helyi, nemzeti gazdasági elit.

Kolontári Attila a szovjet diplomáciai elit sorsát vizsgálta fel. 1917 után, az első időszakban a bolsevikok nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a hagyományos diplomáciának, mivel a világhorradalom közeli győzelmében reménykedtek. A diplomáciai kar történetét (és az orientációváltásokat) a hivatalban lévő népbiztosok személye alapján lehet jellemezni, szakaszokra osztani. A Lev Trockijt felváltó Georgij Csicserinrel a külvilággal való kapcsolattartásban megjelentek a hagyományos külpolitika eszközei, ugyanakkor az 1920-as években a külpolitika formálásában a Külügyi Népbiztosságnak osztoznia kellett a Kominternnel. A Szovjetunió mint állam érdekei több esetben háttérbe szorultak a nemzetközi forradalmi mozgalom érdekeivel szemben. A sorozatos botrányok miatt egy professzionális diplomataelitre volt szükség. Kialakulása már Csicserin hivatali idejében megkezdődik, de Litvinov népbiztosi ténykedése alatt teljesedik ki. A minisztériumot 1937–1938-ban eléri a tisztogatás hulláma, amelyet részben Makszim Litvinov, részben a zsidók ellen fogatosítottak. A tisztogatás Leonyid Mlecsin adatai szerint a külügyminisztérium mintegy 2500 alkalmazottját érintette, köztük az összes népbiztoshelyettest és szinte valamennyi osztályvezetőt. A külügyi felső vezetésében olyan új emberek jelentek meg (Andrej Visinszkij, Vlagyimir Gyekanozov), akik korábban a megtörtelt gépezet működtetésében szereztek komoly tapasztalatokat.

Marina Hrisztova előadásában a bolgár elit kialakulásában a tradicionális családi kötelékek fontosságát hangsúlyozta. Bemutatta a többgenerációs gazdasági és kulturális elit születését, annak a rétegnek a létrejöttét, amely a 19. században a bolgár megújulás élére állt.

Pandula Attila a Ferdinánd bolgár fejedelem, majd cár által birtokolt igen magas rangú vagy presztízstértékű kitüntetések adományozásának történetét – mint a diplomácia egyik jelenségét – mutatta be. Ferdinánd politikájának pragmatikusságát (kevésbé eufemisztikusan: hintapolitikáját) jelzi, hogy az osztrák–magyar, német, orosz, de török ordoakat egyaránt megkapta. Ezek a gesztusok az adományozó jóindulatát jelentették, apellálva a fejedelem hiúságára is. Ferdinánd ugyanis közismerten szerette a kitüntetéseket.

Tomoki Watanabe előadásában az „István a király” című rockopera bolgár recepcióját vizsgálta, és megkísérelte elkülöníteni a Szörényi Levente–Bródy János szerzőpáros tényleges mondanivalóját az utókor által hozzátett értelmezésektől. Vizsgálatának kulcsmomentuma az volt, vajon István az európaiságot testesíti-e meg, István és Koppány küzdelme valódi alternatíva-e a jövőre – a mából immár a múltba – nézve, avagy egyszerűen a kommunista rendszer szimbolikus és burkolt kritikáját fogalmazták meg a szerzők.

Az előadások anyaga online-kiadványban is megjelenik 2010-ben.